

problemi

Mihalj Szentmartoni

KRIZE I NAZADOVANJA U MORALU

Uvod

»Ali kako ste se vi, vi *ovakav* . . . mogli odlučiti na to? ... « — govori sa zaprepaštenjem Sonja kad joj Raskoljnikov priznaje da je on ubio staru lihvarku. Djevojka ne može povjerovati, jer sve: mladićev karakter, njegova dobrotu prema ljudima, visoka kultura što je posjeduje, ukratko sve što ona zna o njemu, sve govori protiv te besmislice. A ipak je tako: Raskoljnikov je ubojica.

Takva situacija — premda ne u tako dramatičnoj formi, — nije nepoznata ni u našem svagdašnjem životu. Pred našim očima, kao preko noći, sruši se moral ljudi za koje bismo to najmanje očekivali. Njihov karakter, ponašanje, pozicija, sve što znamo o njima govori protivno. A ipak je istina! Ali isto tako i u samima sebi možemo opaliti — opazili smo ili ćemo opaziti — nerazumljive promjene. Ako budno pratimo vlastiti moralni razvoj, vjerojatno smo već imali priliku začuditi se nad jednom neobičnom pojavom: umjesto napredovanja na neshvatljiv način mi nazadjemo. Ono što smo donedavna smatrali samo po sebi razumljivim, sad odjednom postaje besmisleno. Možda zaprepašteno konstatiramo, da odjednom činimo stvari na koje prije ne bismo ni pomislili. »Da sam ja sposoban i za takvo nešto, to ne bih nikad pretpostavljao o sebi!« — kažemo sebi. »Kako sam samo mogao učiniti tako nešto!« »Sto se to događa u meni, sa mnom?«

Zbilja, što se to događa u čovjeku kad mu odjednom regredira moral? Na tu bismo tajanstvenu — no ni izdaleka rijetku pojavu — pokušali baciti nešto svjetla u ovom razmišljanju.

Svoje razmišljanje nismo slučajno počeli s potresnim primjerom mladog Raskolnikova. Stručna literatura, naime, označava spomenutu regresiju moralnog života pojedinca izrazom »Raskolnikovljev sindrom« (sindrom znači skup simptoma), upućujući pri tom na tragični karakter iz romana »Zločin i kazna« F. M. Dostojevskog.¹ Raskolnikov, student u bijedi, sjekirom ubija staru lihvarku. Prividan razlog činu je želja da otetim novcem započne novi život. Psihološka analiza slučaja, međutim, otkriva da u stvari nije to pokretač čina, već nešto sasvim drugo.

Ako pažljivo pratimo Raskolnikovljev slučaj, možemo opaziti da se kod njega ne radi samo o krizi morala, već o *krizi vlastitog identiteta*. Raskolnikov se bori za smisao života, za sebe samoga. Tko sam ja? — to je vječito prisutno pitanje. Izvor unutarnjeg nemira i tjeskobe. »Živjeti samo zbog puke egzistencije?« — vapije sam sebi, tragajući za smislom. »Ja sam jedino želio da se odvažim« (375). Svi ti momenti ukazuju na tu unutarnju borbu da nađe sebe. Poslije čina odjednom postaje svjestan da je u stvari ubio sebe. Tu već osjeća da mu se nije srušio samo moral, nego cijeli unutarnji svijet — da vlastiti Identitet leži u ruševinama. »Sebe sam ubio, a nisam babu! Odmah sam tu I sebe umlatio na sve vijeke!« (376)

Ali kada I zašto se ruši moral u čovjeku?

Tada i zato kada I ako nema autentičnog Identiteta, nego samo posuđenog, stoga lažnog. Drugim riječima, takav čovjek nije ono što misli da jest i za koga se izjašnjava. Budući da mu se moral temelji na tom lažnom identitetu, s krizom iden'tit^ta pada I moral. Da bismo razumjeli tu povezanost I čitav proces moralne regresije, moramo se upoznati detaljnije s dva psihološka pojma: lažni identitet I konvencionalni moral.

Lažni identitet

Mladenaštvo je ono doba individualnog razvoja kad hi se odrasli identitet morao postaviti na čvrste oslonce i zadobiti konačni smjer za daljnji razvoj. U adolescentu umire jedan svijet: Identitet djeteta, i rađa se drugi: Identitet odraslog. Kao posljedica tog prijelaza adolescent ne zna u stvari tko je on. Više nije dijete, a nije još ni odrastao. To stanje nesigurnosti rađa tjeskobu. Tjeskoba se razrješuje kad mladi čovjek nađe svoje mjesto u društvu, odabere prikladnu profesiju Ili zvanje i preuzme odgovornost za svoju obitelj, općenito za druge. Taj status odraslog čovjeka i

¹ BREGER, L. *From Instinct to Identity*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, Inc., 1974. str. 281. i dalje

² DOSTOJEVSKI, F. M., *Zločin I kazna* (hrv. prijevod L Kušan), Zagreb: Znanje/Zora, 1975. Brojevi u zagradi iza citata odnose se na stranice u ovom izdanju.

svijest identiteta koji se iz toga rađa kao zakonita posljedica, nisu, međutim, unaprijed dani okvir, u koji se jednostavno može ući, zakoračiti. To je prije svega proces, osvajanje, zadatak. Adolescent mora eksperimentalno, iskustveno pronaći sebe u svijetu. Mladenaštvo bismo zapravo sasvim prihvatljivo mogli izraziti i u kategoriji eksperimentiranja. Adolescent eksperimentira sa samim sobom: sa svojim osjećajima, sposobnostima, nagnućima; eksperimentira sa zvanjima: mjeri svoje sposobnosti, gleda obećanja određenog zvanja, promatra ljude koji se ostvaruju kroz tu profesiju; eksperimentira i s ljudima: stvara prijateljstva, udvara. Na kraju mora donijeti odluku, prihvatiti jedno zvanje, odlučiti se za jednu osobu kao bračnog druga i tako zakoračiti u svijet odgovornosti. Kao zakonita posljedica tog izbora i te odluke stvara se osjećaj odraslog identiteta.

Međutim, nema li adolescent mogućnosti *iVi* smjelosti za eksperimentiranje, on može u svrhu smanjenja tjeskobe *pobjeći* u jedan unaprijed postojeći, već dobro razrađeni socijalni status, tj. prihvatiti određenu društvenu ulogu, koja će mu bar osigurati njegovo mjesto među ljudima — posuditi mu identitet odrasla čovjeka. Ali nije sigurno da će on i pronaći sebe u određenom statusu. Uz svaki društveni status vezuju se, naime, točno definirana očekivanja. U toj ulozi se ponaša ovako, u onoj onako. Ja sam, dakle, sada student medicine, oficir, sjemeništarač, svećenik, otac, majka — itd. Promotrimo pažljivo naglasak: prava svijest identiteta kazuje *tko* sam; lažni identitet odgovara samo na pitanje *što* sam. Takav identitet, budući da je posljedica bijega, nije autentičan, nego je posuđen, nezreli, stoga lažan. Takav čovjek ne živi, već glumi sebe. Time stižemo do pojma konvencionalnog morala.

Konvencionalni moral

Kako rekosmo, uz svaku društvenu ulogu vezuju se točno određena očekivanja s obzirom na ponašanje. Društvo ima sasvim precizne predodžbe o tome kako se mora ponašati, recimo, dobar otac ili dobar svećenik, itd. Ako netko živi prema tim očekivanjima, u očima svoje okoline djeluje kao moralan čovjek. Ali to nije prava zrela moralnost, budući da kriterij za moralno ponašanje nije moralni zakon već društvene konvencije. Kohlberg to naziva moralom »dobrog dječaka — dobre djevojčice«, budući da se čovjek pri opravdanju svoga ponašanja poziva na izvanjske, društvene konvencije, na običaje, na pristojnost. To je moral *bon-tona*.

Možda već naslućujemo povezanost: lažan identitet zakoči čovjeka na stupnju konvencionalnog morala, na području društvenih očekivanja. Umjesto daljnjeg osobnog rasta takav čovjek glumi. To lažno stanje ne može potrajati čitav život. Do prve krize će doći ako ne prije, onda u tzv. dobi

razočaranja', koja se kod većine ljudi javlja na početku tridesetih godina. To je onaj period života kad odjednom postajemo svjesni jaza što postoji između želja i ispunjenja, zamisli i ostvarenja. Moramo priznati da smo manje inteligentni nego što smo mislili; moramo se zadovoljiti manjim prihodom nego što smo to očekivali; moramo živjeti s manje popularnosti nego što smo o tome nekad sanjali; moramo se pomiriti s manje idealnim brakom nego što smo ga s toliko mladenačkog idealizma isplanirali. Ukratko: treba se suočiti s realnošću, koja uvijek razočarava. To nerijetko dovodi do pobune, čovjek traži krivce za svoje »podbacivanje«. Ukratko, poljulja mu se identitet: on nije ono što je mislio da jest. A budući da mu se moral temelji na tom identitetu, i on se nužno nađe u krizi. Najuočljiviji znak te krize jest nagla regresija u moralnom ponašanju. Time se vraćamo do Raskolnikovljeva sindroma.

Simptomi — znakovi krize

Taj raspad lažnog identiteta i, dosljedno, morala nije, međutim, nagao i nepripravljeni događaj, već ishod, zadnja etapa dugog procesa. Stoga je — osobito s odgojnog stanovišta — korisno uočiti one simptome — znakove koji prethode i na neki način pripremaju krizu. Nalazimo da Raskolnikovljev sindrom ima četiri simptoma, četiri glavne oznake.

1. *Prerazglašena osjetljivost s obzirom na vlastitu osobu.* Čovjek kao da već osjeća svoju unutarnju fragilnost, ranjivost i nesvjesno strahuje da će se na svaki i najmanji doticaj razbiti. Postaje pomalo nalik na mimozu. Raskolnikov mrzovoljno primjećuje da »premda je maloprije poželio bio načas ma kakav dodir s ljudima, sada ga opet, čim mu je uistinu uputio prvu riječ, zaokupi odmah uobičajen neprijatan i razdražljiv osjećaj gadljivosti prema svakoj nepoznatoj osobi koja se dodiruje ili samo hoće dođirnuti njegove ličnosti« (16).

2. *Izbjegavanje ljudi* kao drugi simptom je logička posljedica prevelike osjetljivosti i ranjivosti. Raskolnikov se već davno prije svog čina povukao u sebe i izbjegavao ljude: »Nov, neodoljiv osjećaj uzeo ga zaokupljati iz časa u čas sve jače te jače; neko beskrajno, gotovo tjelesno gađenje od svega što sreta, što ga okružuje...« (99). Previše samotni, nepristupačni ljudi nekako nas uvijek ispunjavu nelagodnošću. Kažemo da su neizračunljivi i gotovo osjećamo u zraku da će se nešto dogoditi s njima. Kad se već netko potpuno povukao u sebe i okrenuo od ljudi, ne preostaje mu drugo nego osloniti se na vlastitu snagu. To je ujedno treći simptom.

3. *Oslanjanje na vlastitu snagu.* »A sada vidim da mi ne treba ništa, čuješ, ama ništa . ničijih usluga ni saučešća ... ja sam sam ... « (100) — dobacuje prkosno svom prijatelju Raskolnikov. To su oni ljevici — ili oni časovi našeg vlastitog života — kad nam ne treba ničija pomoć, putokaz, savjet ili oslonac. »Pusui me, ja ću sam« — to je, ako i neizrečen, unutarnji stav. Na vrhuncu tog duševnog stanja dolazi do konačnog sloma. »Učini mu se kao da je u taj mah sam sebe nožicama odrezao od svih i od svega« (103) — čitamo o Raskolnikovu. To je kraj morala, jer ako nema ljudskih veza, onda i moral gubi svoj smisao. »Ja« se rađa u izričaju »ti«. Ako netko zaniječe »ti«, tj. drugoga, svoj odnos prema drugima, umire mu i vlastito »ja«. To je također grob konvencionalnog morala. Raskolnikovima ostaje samo jedna *moгуćnost*: da na ruševinama tog konvencionalnog morala izgrade novu, na općenitijim principima temeljenu moralnost. A to se ostvaruje reorganizacijom identiteta, tj. pronalaženjem sebe.

4. U toj fazi krize čovjek nastoji *racionalizirati* svoje stanje i svoje čine *karakterističnom filozofijom života*. Raskolnikovljeva je filozofija bila da su se svi veliki ljudi u povijesti uzdigli gazeći druge. Raspad konvencionalnog morala često je popraćen riječima: pa i drugi se tako ponašaju.

Razrješenje sindroma

Ako Raskolnikovljev sindrom označuje raspad konvencionalnog morala u čovjeku, onda je to ujedno i mogućnost i poziv za izgradnju nove, više, zrelije moralnosti. Sindrom je, dakle, znak, da on nije on, već je samo igrao određenu ulogu, glumio sebe i da je sada stigao do one točke kad je nezadovoljan takvim lažnim stanjem. Stoga mora postaviti svoj život i svoj identitet na nove osnove. Mora ponovo pronaći sebe. Ukratko: *regresija i krize u moralu jesu znak uzbune da se mora rekonstruirati vlastiti identitet*. U takvom stanju čovjek se, poput utopljenika, hvata za svaku slamku da spasi sebe. Što god čini, čini zbog sebe. To je važan momenat pri prosuđivanju ovakvih čina. To su čini očajnika, počinjeni u samoobrani. »Ja sam naprosto ubio, za sebe sam ubio, jedino za sebe .« — ispovijeda gorko Raskolnikov (375). »Nije shvatio da je ta slutnja možda bila glasnicom budućeg preokreta u njegovu životu, budućeg uskrsnuća, budućeg novog pogleda na život« (485).

Da bi nakon takve krize ili totalnog raspada identiteta i morala čovjek mogao uskrsnuti na novi viši oblik života, potrebno je da prijede isti put — u suprotnom smjeru. Prije svega, mora postati svjestan da nije moguće ostvariti puni, autentičan ljudski život oslanjajući se samo na sebe. Nitko nije otok za sebe: trebamo jedni druge. Čovjek nije sebi dostatan. Apsolutne neovisnosti nema. Treba, dakle, nanovo otkriti ljude. To se uglavnom događa preko jedne određene osobe, na koju čovjek može polo-

žiti dio svog tereta, tj. osobe u liju može imati povjerenje. U Raskolnikovljevu životu taj most do ljudi predstavlja Šonja, ponižena i ispačena prostitutka. Zanimljiv je način kako Šonja zamišlja taj povratak:

»Otidi odmah, ovog časa, stani na raskršću, pokloni se, poljubi najprije zemlju, koju si oskrnuo, a onda se pokloni cijelom svijetu, na sve četiri strane, i reci svima naglas: 'Ja sam ubio!' Onda će ti Bog opet dati život« (376).

Ako se taj povratak ostvario, onda se mora učiniti još posljednji korak: otvoriti se i pustiti nekoga u svoj život. U slučaju Raskolnikova to je i opet Šonja. »Uskrisila ih ljubav« (490). — Ta bi se misao mogla nadugo razvijati. Imajući pred očima opisani psihološki proces, shvatit ćemo da brak bez uzajamnog prijateljstva i otvorenosti muža i žene predstavlja beznadnu igru. Isto tako shvaćamo da svećenički ili redovnički život bez osobnog odnosa prema Kristu i otvorenosti prema ljudima ne može kriti mnogo vrednota u sebi.

Zaključci

Ovo bih razmišljanje htio završiti s nekoliko zaključaka koji slijede iz iznesenih spoznaja. No prije svega možda će biti korisno ponoviti kratko glavne ideje koje su došle do izražaja. Lažni identitet zaustavlja čovjeka na konvencionalnom moralnom nivou. Tokom daljnjeg razvoja osobe takvo stanje može doći u krizu. Budući da mu je moral građen na tom identitetu, i on se ruši jer gubi temelje. To se izvana očituje kao nazadovanje i kriza u moralnom ponašanju i shvaćanju. Pojava se zove Raskolnikovljev sindrom.

1. Raskolnikovljev sindrom je ekstreman slučaj. Ali u životu svakog pojedinca dolazi do povremenih kriza, nazadovanja u moralu. (Dobro je sjetiti se da prema statistikama Kohlberga više od dvije trećine odraslih u našoj civilizaciji stiže samo do konvencionalnog nivoa morala!) Stoga je potrebno stalno kontrolirati svoj identitet. Isto tako važno je uvijek nanovo porazmisliti i priznati nedostatnost sebe, prihvatiti pomoć drugih i pustiti nekoga u svoj život.

2. Za roditelje i odgojitelje: ima smisla, štoviše, dužnost je skeptički se postaviti i suprotstaviti se ekstremističkim i prenagljenim odlukama svojih štíćenika. Roditelj se može sasvim legalno usprotiviti odluci svog petnaestogodišnjeg sina da ide u sjemenište, ili šesnaestogodišnjoj kćerci da se uda — sve do onog momenta dok se ne uvjeri da se ne radi o bijegu u posuđeni identitet zbog tjeskobe, nego da je takva odluka logička posljedica procesa koji je počeo mnogo prije. Čini se da ovamo treba ubrojiti i

one slučajeve kad se netko ožem, odnosno uda samo zbog toga da ne bi ostao »stari momak«, odn. »usidjelica«.

3. Kad netko primjećuje u sebi — ili kad odgojitelj vidi kod svog odgajanika, duhovni vođa kod svog klijenta — Raskolnikovljev sindrom, tj. krize i nazadovanje u moralu, onda treba pitati za uzroke, a ne toliko zaustavljati se na simptomima. Što je s identitetom tog čovjeka? — to je pravo i umjesno pitanje u toj situaciji.

MORAL REGRESSION AND CRISIS

Summary

The author is dealing with a phenomenon in moral life called »The Raskolnikov Syndrome* and characterized by sudden regression and deterioration in the person.

In the first part of his study, the author delineates and describes the phenomenon. He finds four symptoms: overemphasized sensibility regarding one's own personality, hostility toward people, exaggerated trust of one's own personal resources, and finally, a philosophy of life characterized by rationalizing one's actions.

In the second part, the author discusses the eventual cause of the problem. He finds that regression and deterioration are closely related to one's self-identity. A person who has built his moral life on a false identity usually remains at a conventional level of morality. When this situation becomes unbearable for the personality, it undergoes a crisis. The solution to the crisis is found in the search for a new identity, one which also result in living life at a new level of morality.